

УДК 327(477)

Гнатюк М. М.

МІЖНАРОДНИЙ АКТОР ТА ПОЛІТИЧНА СУБ'ЄКТНІСТЬ У ДИСКУРСІ РЕАЛІСТСЬКОГО І ЛІБЕРАЛЬНОГО ПІДХОДІВ

У статті розглянуто питання концептуалізації акторів світової політики в теоретичному дискурсі ключових парадигм міжнародних відносин – реалізму та лібералізму. Особливу увагу приділено становленню ідеї політичної суб'єктності як провідної характеристики міжнародного недержавного актора.

Ключові слова: актор міжнародних відносин, політична суб'єктність, реалізм, лібералізм.

Намагання проаналізувати сучасне політичне життя рідко коли покладається на виключно емпіричний матеріал. Спроби пояснення неодмінно базуються на припущеннях про рушійні сили політичного процесу. У свою чергу, теоретичні припущення ґрунтуються на певних принципах, що в нашому випадку призводить до суттєвих відмінностей у ідентифікації акторів міжнародних відносин та визначенні їхньої ролі. Упродовж тривалого часу питання акторів і акторності не стояло на порядку денному. Як наслідок, зазначає Г. Шьостедт, у політологічній літературі «немає прийнятного визначення поняття “актор”» [14, с. 13]. У латинській мові іменник “actus”, від якого походить цей термін (“actor” – англ.), використовувався для позначення носія дії. В його основі протоіндійський корінь “ag”, який означає – приводити в рух, рухати. Нині термін «актор» приймається за даність, що не потребує обговорення, оскільки держави розглядались основними, якщо не єдиними, носіями дії на міжнародній арені.

Незважаючи на те, що учасниками світової політики є широке коло утворень, наприклад міжнародні організації, транснаціональні корпорації тощо, не кожна одиниця, яка бере участь у міжнародних політичних процесах, може вважатись актором. У цьому контексті виникає потреба у виявленні й аналізі теоретичних припущень

щодо природи міжнародних акторів та їхньої ролі в політичному процесі.

Оскільки питання акторів і акторності належить до провідних тем осмислення політичного процесу, а різне їх тлумачення формує основу світоглядних моделей сучасних теоретичних підходів міжнародних відносин, враховуємо вагомий науковий доробок багатьох дослідників, серед яких: А. Богатуров, А. Воскресенський, Н. Косолапов, Г. Курдюков, М. Лебедева, М. Хрустальов, В. Хонін, П. Циганков та ін. Крім того, в статті взято до уваги праці емпіричного плану, аналіз методологічної бази яких дає змогу зробити певні узагальнення. (Зокрема, в багатьох дослідженнях використовується широкий синонімічний ряд терміна: «учасник», «суб'єкт», «гравець», «агент», «елемент», що є відображенням дебатів щодо специфіки політичних одиниць і природи міжнародних відносин).

Загалом, відсутність консенсусу щодо концептуалізації учасників міжнародного політичного процесу актуалізує потребу звернення до провідних теоретичних традицій міжнародних відносин. Ключові парадигми теорії міжнародних відносин – реалізм та лібералізм – пропонують світоглядні схеми тлумачення світової політики, гіпотези та концепти, які розкривають природу взаємодії учасників на світовій арені. Порівняння цих напрацювань дає змогу всебічно розглянути

сутність понять «міжнародний актор» та «політична суб'єктність», а також з'ясувати місце та роль окремих типів міжнародних акторів у світовій політиці.

Класичний реалізм, відомий в українському політичному дискурсі як політичний реалізм або школа силової політики, є одним з основних теоретичних підходів до міжнародних відносин і зовнішньої політики. Саме завдяки інтерпретації політики «такою, як вона є», запропоновані реалістами принципи формують теоретико-методологічну основу багатьох досліджень та постають як нормативна модель аналізу міжнародних подій багатьма політичними лідерами. У концептуалізації акторів міжнародних відносин реалістська парадигма виходить із природи міжнародних відносин і здатності різних політичних утворень впливати на формування світових політичних процесів. У зв'язку з цим виокремлюються два типи акторів світової політики: первинні актори міжнародних відносин, до яких належать держави, що у своїй взаємодії визначають світовий політичний процес, та інші міжнародні актори, які створюються державами або взаємодіють у політичному середовищі, прадила якого визначають держави.

Первинність держав як акторів міжнародних відносин зумовлена природою світової політичної системи, основні принципи якої були закладені чотири з половиною століття тому і яка отримала назву Вестфальської. Базовою характеристикою такої системи є суверенна рівність територіальних держав та невизнання ними зовнішньої влади. Міжнародна система на відміну від внутрішньодержавних систем є децентралізованою та анархічною, що робить світову політику «політикою за відсутності уряду» [10, с. 361]. Один із фундаторів реалістського підходу Г. Моргентгау вказує, що «всі політичні дії мають на меті або збереження сили, або її збільшення, або демонстрацію» [10, с. 21]. Оскільки лише держави мають необхідні ресурси для реалізації силової політики, зокрема володіють монополією на застосування легітимного насилля, вони розглядаються найважливішими акторами. Водночас світова політика постає як боротьба за владу між суверенними державами [3].

Розглядаючи державу як первинного актора міжнародних відносин, реалістська парадигма відповідним чином підходить і до формування критеріїв виокремлення акторів. Поняття актора міжнародних відносин передбачає направленість дій на зовнішнє середовище, що у свою чергу потребує кордону, який, відділяючи зовнішнє від внутрішнього, відмежовує певну оди-

ницю. Саме тому основними критеріями виокремлення акторів є «суверенітет, визнання державності, спроможність контролювати територію та представляти населення» [6, с. 80]. Зрозуміло, що таким критеріям суб'єктності спроможна відповідати лише держава в її вестфальському розумінні. Незважаючи на те, що вестфальська держава є лише одним із різновидів політичного утворення, її легітимність визнається іншими членами «суверенного клубу» і «не має іншої офіційної колегіальної спільноти, яка була б подібна до спільноти вестфальських держав та давала б можливість формального визнання інших політичних утворень» [4, с. 401].

Як первинні актори міжнародних відносин держава можуть набувати міжнародних прав і обов'язків та поступатися частиною суверенітету на користь міжнародної спільноти. Для реалізації цілей зовнішньої політики держави створюють міжнародні інституції і наділяють їх певними компетенціями. Міжнародні інституції розглядаються як вторинні актори або інструменти держави, які мають незначний автономний вплив на міждержавну взаємодію [5, с. 4] та представлені кількома різновидами, основними з яких виступають міжнародні організації, міжнародні режими та міжнародні конференції. Інші недержавні актори – транснаціональні корпорації, транснаціональні групи, діють у політико-правовому полі держави, тому, як правило, розглядаються маргінальними учасниками світової політики [2, с. 85].

Провідна роль держав як акторів світової політики має і «структурне» пояснення. Один із сучасних різновидів реалістського напрямку – неореалізм підходить до визначення міжнародних акторів на основі характеристики світової політичної системи, які постають як її елементи [15, с. 79]. За логікою системних теорій саме актори у своїй взаємодії утворюють структуру міжнародної політичної системи [12; 15; 16]. З огляду на характеристики сучасної світової політичної системи, її акторами спроможні бути лише держави. Вони можуть різнитися за розміром, формою, силою, однак функціонально подібні. Саме тому для визначення міжнародних політичних структур не важливо, які традиції, звички, цілі, бажання чи форми має держава, який у неї політичний режим чи устрій, ключове значення має лише її силовий потенціал [15, с. 99]. З огляду на ці обставини, не всі держави мають однакоvu можливість для реалізації своїх інтересів на міжнародній арені. Так, великі держави встановлюють порядок взаємодії для інших, а співвідношення їх потенціалів формує полярність світової політичної системи

[15, с. 93]. Отже, роль актора у світових політичних процесах змінюється разом зі зростанням чи зменшенням його сили.

У реалістському підході концепт актора значним чином базується на принципі суверенності, що має правову природу. Засади побудови сучасної системи міжнародних відносин закріплено в міжнародному публічному праві, тому формальну відповідь на питання про те, як розпізнати актора в міжнародних відносинах, дає міжнародне право. За визначенням воно зосереджується на міждержавних взаєминах і розвиває концепт актора міжнародних відносин у формі поняття правосуб'єктності. Правосуб'єктність визначається як потенційна здатність набувати певні права й обов'язки відносно третіх сторін і означає незалежне існування в рамках міжнародного правового порядку [17, с. 510]. Практичне значення наявності правосуб'єктності полягає в тому, що політичне утворення може набувати певних категорій прав, що дозволяють йому взаємодіяти на міжнародній арені з іншими учасниками. Різні права, обов'язки та спроможність участі у створенні та реалізації норм міжнародного права свідчать про наявність різних типів міжнародних акторів. Так держава постає як первинний та універсальний суб'єкт міжнародного права. (Первинність означає, що держави є суб'єктами в результаті самого факту утворення, тоді як інших суб'єктів міжнародного права цим статусом наділяють саме держави. Під універсальністю розуміють право держав брати участь у будь-яких міжнародних правовідносинах [1]). Решта суб'єктів міжнародного права, окрім держав, тією чи іншою мірою користуються делегованим суверенітетом.

Однак ототожнення акторів міжнародних відносин тільки з державами може бути виправдане тоді, коли останні є унітарними і раціональними. Представники ліберального напрямку ставлять це твердження під сумнів. Спираючись на розуміння держави як основного учасника міжнародної взаємодії в умовах анархічної системи, вони стверджують, що вона не є самостійним гравцем, а є інструментом реалізації інтересів і преференцій суспільних акторів, яких вона представляє на міжнародній арені. Тому їхня діяльність визначається внутрішніми особливостями організації та балансом інтересів поміж зацікавленими суспільними гравцями. Як наслідок таке тлумачення поведінки основного міжнародного актора вносить суттєві корективи в розуміння природи політичної акторності.

Теорії, побудовані на принципах ліберальної парадигми, значно розвинули концепт міжнарод-

ного актора поза рамками державоцентричного підходу, «розбиваючи твердий кокон національної держави» [8, с. 730], що закладає основу для становлення проблематики міжнародної суб'єктності. Чи не вперше Р. Кеохейн та Дж. Най спробували концептуалізувати міжнародні відносини в умовах «зменшення суверенітету» держав, коли поряд із міждержавними взаєминами, що здійснюються класичними засобами дипломатії та військової сили, зростає значення міжнародних «недержавних відносин», де взаємодіють цілком інші актори, що керуються зовсім іншими міркуваннями. Активна діяльність недержавних суб'єктів у міжнародному середовищі призводить до витіснення держави на узбіччя міжнародних відносин та змінює характер міжнародних відносин з «інтернаціонального» на «транснаціональний» [7].

Р. Кеохейн та Дж. Най вводять у смислову структуру концепту міжнародного актора категорію транснаціональної взаємодії, активними суб'єктами якої постають недержавні актори. Транснаціональна взаємодія визначається як «рух матеріальних і нематеріальних активів через державні кордони за умови, що один із акторів цієї взаємодії не є урядовим агентом» [8, с. 332]. Дослідження взаємодії різних транснаціональних акторів, зокрема мультинаціональних корпорацій, релігійних організацій, революційних рухів, профспілкових організацій, дало можливість Р. Кеохейну та Дж. Наю зробити висновок, що не завжди держава постає як єдиний важливий актор світової політики, і навіть більше – «вона не завжди навіть опосередковує вихідні і вхідні соціальні потоки дій» [8, с. 722–724].

Посилення ролі недержавних акторів зумовлено перш за все «зменшенням суверенітету» та посиленням впливу глобальних процесів на внутрішню ситуацію в державі, що призводить до інтернаціоналізації внутрішньої політики та зростання незалежності найрізноманітніших субнаціональних акторів. У свою чергу діяльність цих недержавних акторів на міжнародній арені має наслідком «ерозію державного суверенітету», що проявляється у зниженні ступеня автономності держав як замкнутих суспільно-політичних систем. Наявні умови міжнародної взаємодії обмежують суверенне право урядів здійснювати власну зовнішню та внутрішню політику, змушуючи їх щораз більше зважати на інтереси інших держав і навіть недержавних суб'єктів міжнародних відносин. Результатом є «комплексна взаємозалежність», яку Р. Кеохейн та Дж. Най визначають як сукупність «різноманітних каналів, що поєднують суспільства у внутрішньодержавних, трансурядових та транснаціональних відносинах,

до порядку денного яких входять різноманітні питання, не упорядковані ієрархічно, а також економічні інтереси, які мають таку ж вагу, як і військові» [7, с. 24–25].

Модель комплексної взаємозалежності ставить під сумнів ключову тезу реалізму про первинність і унітарність держави як актора міжнародних відносин, а також пріоритет сили в її військовому вимірі. В умовах взаємозалежності так звана «велика» політика не має пріоритетного значення і навіть поступається соціальним та економічним пріоритетам або так званій «малій» політиці, що нівелює традиційну роль держави і виводить недержавних акторів до ряду безпосередніх учасників світової політики. Існування численних каналів міжнародної взаємодії між суспільствами призводить до того, що транснаціональні актори, трансурядові відносини та міжнародні організації можуть відігравати активну і провідну роль у світовій політиці.

Крім того, на міжнародному рівні відбувається посилення ролі міжнародних інституцій. Представники неоліберального напрямку, наприклад, розглядають міжнародні організації як вищий, порівняно з державою, рівень політичної організації людства. Вважається, що міжнародні організації можуть мати не тільки міждержавний, а й наднаціональний характер [9], а отже, володіють певною формою політичної суб'єктності.

В умовах пришвидшення глобалізації починаючи із 1970-х років ХХ ст. в рамках ліберального підходу активізуються й інші спроби запропонувати новий погляд на проблему міжнародної суб'єктності. У контексті транснаціонального підходу до питання акторів міжнародних відносин О. Юнг пропонує концепцію «різноманітних акторів», відносини між якими формують «глобальну політичну систему» [19], що є намаганням відкинути державоцентричний принцип суб'єктності, критеріями якої є суверенність, визнання, територія і контроль над використанням військової сили. У своїй концептуалізації акторів світової політики О. Юнг заперечує неореалістську ідею гомогенності міжнародної системи та передбачає взаємодію різних типів акторів за відсутності ієрархії відносин. «З огляду на різноманіття одиниць, з яких складається світова політична система, різні типи політичних відносин та перспективу екстенсивного взаємопроникнення акторів у системі різноманітних акторів варто очікувати, що така система буде надзвичайно динамічною та більш складною, ніж державоцентрична» [19, с. 136–137]. Держави й надалі продовжують займати важливі позиції у світовій політичній системі, однак їхня роль як домінуючих елементів у системі буде зменшуватися до

важливих, але не первинних акторів світової політики [18, с. 137].

Плюралістичну ідею міжнародної системи значно розвинув Дж. Розенау [12]. На його думку, рушійними силами трансформації міжнародної системи стали технологічні зміни. На теоретичному рівні Дж. Розенау показує, що збільшення взаємозалежності в міжнародній системі та зростання потенціалу взаємодії призвело до «біфуркації глобальної політики на дві сфери світової політики» – автономний багатоцентричний світ несuverенних акторів співіснує, взаємодіє та конкурує з державоцентричним світом [12, с. 247]. Зростання кількості акторів і зменшення ролі держави містить потенціал зміни всієї міжнародної системи, для позначення нового стану якої Дж. Розенау використовує термін «постміжнародні відносини» [12].

Можемо констатувати, що в багатоцентричному світі важливість акторів визначається здатністю ініціювати й підтримувати відносини, а не їхнім правовим статусом чи суверенністю. Незважаючи на формальне перебування акторів багатоцентричного світу під юрисдикцією держав, вони спроможні уникати обмежень і мати власні цілі. Визначаючи зростання різноманітності й важливості «несuverенних» акторів міжнародних відносин у багатоцентричному світі, Дж. Розенау розрізняє лише акторів мікрорівня, до яких належать громадяни, офіційні особи, лідери держав, приватні суб'єкти, та акторів макrorівня: держави, транснаціональні організації, соціальні рухи [12, с. 119]. Поділ на багатоцентричний і державоцентричний світ, утім, жодним чином не є запереченням один одного, а їхній збіг та взаємопроникнення зумовлені структурою глобальної політичної системи, для якої характерне зростання взаємозалежності та транснаціональної активності.

Таким чином, представники ключових парадигм міжнародних відносин єдині у своєму сприйнятті держави як основної дійової особи міжнародних відносин, однак суттєво різняться щодо ролі й значення інших акторів. У свою чергу становлення концепту суб'єктності в політології міжнародних відносин, під якою розуміється здатність бути міжнародним актором, пов'язане з обмеженнями, що їх накладає державоцентричний підхід на розгляд учасників міжнародної взаємодії. Як протиположним державоцентричним напрямкам політології міжнародних відносин концепт суб'єктності дає змогу розглянути ролі державних акторів міжнародних відносин з позицій визнання факту плюралізму та важливості різних типів акторів як безпосередніх учасників міжнародних відносин.

Список літератури

1. Курдюков Г. Государство в системе международно-правового регулирования / Г. И. Курдюков. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1979. – 175 с.
2. Archer C. International Organizations / C. Archer. – London : Routledge, 1993. – 205 p.
3. Carr E. H. Twenty Years' Crisis 1919–1939: An Introduction to the Study of International Relations / E. H. Carr. – Basingstoke : Palgrave, 2001. – 233 p.
4. Ferguson Y. Politics. Authority, Identities and Change / Y. H. Ferguson, R. W. Mansbach. – South Carolina : University of South Carolina Press, 1996. – 495 p.
5. Grieses F. Transnationalism in world politics and business / F. L. Grieses. – New York: Pergamon Press, 1979. – 217 p.
6. Hocking B. World politics: an introduction to international relations / B. Hocking, M. Smith. – New York : Harvester Wheatsheaf, 1990. – 368 p.
7. Keohane R. Power and Interdependence: World Politics in Transition / R. O. Keohane, J. S. Nye. – Boston : Little, Brown, 1977. – 273 p.
8. Keohane R. Transnational Relations and World Politics / R. O. Keohane, J. S. Nye (eds.). – Cambridge : Harvard University Press, 1972. – 428 p.
9. Lucas M. Nationalism, sovereignty and supranational organizations / M. R. Lucas. – Hamburg : Institut für Friedensforschung und Sicherheitspolitik an der Universität Hamburg, 1999. – 66 p.
10. Morgenthau H. Politics among nations: the struggle for power and peace / H. J. Morgenthau. – New York : Knopf, 1948. – 489 p.
11. Powell W. The New Institutionalism in Organizational Analysis / W. W. Powell, P. J. DiMaggio. – Chicago : Chicago University Press, 1991. – 478 p.
12. Rosenau J. Turbulence in world politics: a theory of change and continuity / J. N. Rosenau. – Princeton : Princeton University Press, 1990. – 480 p.
13. Russett B. Grasping the Democratic Peace: Principles for a Post-Cold War World / B. M. Russett (ed.). – Princeton : Princeton University Press, 1993. – 173 p.
14. Sjostedt G. The external role of the European community / G. Sjostedt. – Farnborough: Saxon house, 1977. – 273 p.
15. Waltz K. Theory of international politics / K. N. Waltz. – Reading, Mass. : Addison-Wesley Pub. Co., 1979. – 251 p.
16. Wendt A. The Agent-Structure Problem in International Relations Theory / A. Wendt // International Organization. – 1987. – No 41 (3). – P. 335–370.
17. Wessel R. Revisiting the International Legal Status of the EU / R. A. Wessel // European Foreign Affairs Review. – 2000. – No. 5. – P. 507–537.
18. Young O. International Governance. Protecting the Environment in a Stateless Society / O. R. Young. – New York : Cornell University Press, 1994. – 221 p.
19. Young O. The Actors in World Politics / O. R. Young // The Analysis of International Politics / J. N. Rosenau, M. A. East (eds). – New York : The Free Press, 1972. – P. 125–144.

M. Gnatyuk

INTERNATIONAL ACTOR AND POLITICAL ACTORNESS: BETWEEN REALISM AND LIBERALISM

The article deals with the concept of international political actor in the theoretical discourse of the key paradigms of international relations – realism and liberalism. Particular attention is paid to the idea of international political actorness as leading characteristic of international role of non-state actors.

Keywords: actor of international relations, political actorness, realism, liberalism.

Матеріал надійшов 16.06.2014